

РЕЦЕНЗИЯ

на проф. Иван Добрев за дисертационния труд на Десислава Димитрова Узунова “Цикълът на Агапий Ландос «Чудеса Богородични» в южнославянската ръкописна традиция. Мотивът за договора с дявола”. Трудът е представен във Факултета по славянски филологии на Софийския университет “Св. Климент Охридски” за придобиване на образователната и научна степен “доктор”.

В отлично обмислено и щателно структурирано изложение, което се чете с лекота и интерес, на хубав български език, с завидна изследователска прецизност и литературна култура, в увод, четири глави и четири приложения дисертантката съобщава за резултатите от своето обследване на един гръцки предвъзрожденски калугерски по дух цикъл, озаглавен «Чудеса Богородични». В оригиналния си вид този кръг четива е част от сборника на Агапий Ландос «Спасение на грешниците», който е отпечатан във Венеция в 1641 г., но в южнославянския свят прониква като превод и се радва и на самостоятелно разпространение, то личи от фактологично богатия археографския раздел в дисертацията. Най-важна, макар и последна (четвърта) по ред в дисертационния труд, е главата, посветена за фаустовата тема в гръкоезичната традиция, при силно съмнение от моя страна — съществува ли изобщо такава идейна основа извън западното и средноевропейското средновековие и овъд нордическия германски философски дух, който е достига върха си в гениалната Гьотева трагедия. Всичко преди нея и след нея, като се изключи смътната среснонековна легенда, е бездарна занаятчийска подправка, независимо от въпроса за южнославянското отражение. На Фауст у Леситг и у Томас Ман, на епигонските български фаутовци и фаустини е посветена необозрима, невсякога достъпна литература, която ми е непозната. Ще си позволя да отбележа кратката, но съдържателна студия на нашия преводач и културолог Венцеслав Константинов за литературния живот на легендата за

д-р Фауст, неговото изложение не е трудно да се намери в LitterNet.

На новата европейска мисъл Гьотевият Мефистофел е станал с нещо свойствен и симпатичен. Такава е особеността на дявола, той знае как да привлича на своя страна човешките души. Но в същността си Сатаната продължава да бъде Антихрист — на него победоносно може да противостои само Христос. Това не се случва в Гьотевото произведение, поне в неговата първа част. Когато тържествено произнася “В началото бе делото”, сиреч поставя на първо място човешкото творение, д-р Фауст се отрича от Евангелското, в Коего ясно е възвестено “В началото бе Словото. И Словото бе у Бога. И Бог бе Слово”. С това немската философска мисъл признава изначалността и първенството на деянието и деятелността, на Sturm und Drang, бурята и натиска, които често имат разрушителни последици, въпреки добрите намерения на творческия гений. Евангелският разказ е много по-прост. Само на две, но затова пък възлови места Христос прокужда изкушителя: “Махай се, дяволе!”. За първото от тях, непосредствено след Исусовото Кръщение, когато Духът Божий се спуска като гълъб над главата на Избавителя, ще стане дума по-нататък, а второто е в главата непосредствено преди Исусовото Преображение, когато човешката същина на лицето на Спасителя се преобразува в Божествена и самият Исус се превръща в Светлина. И при Кръщението, и малко преди Преображението и само в тези два случая от небето се чува един и същ глас: “Този е обикнатият Ми син, за Него благоволих”. Причина за второто Исусово “Махай се, дяволе!” е един Апостол-Петров помисъл, наречен от Христос съблазън, в който човешкото е поставено пред Божието.

Централното място на последната глава в изложението на Десислава Узунова проличава от факта, че към тази част на дисертацията отпраща и заглавието на дисертацията. Става дума за договора на човека с дявола. Освен в старинните германски легенди, такъв сюжет в европейската книжовност може да се търси едва след 1587 г., когато се е появил романът на Йохан Шипс за магьосника доктор Фауст, който се е споразумял с

дявола за определен срок. Зад името *Мефистофел* прозира гръцката заемка в латински *mefitis* ‘вредно изпарение’, което на свой ред ни напомня за зловредния дъх на изпаренията от алхимическата реторта, а те — за арабския (през турски) *джин*, невидим дух, който в източната приказка, както от вълшебната лампа на Аладин, изскача от бутилката. Но византийския или квазивизантийския материал в сборника на Агапий Ландос не подтиква към подобни аналогии. Затова пък от Пространното житие на св. Константин Философ знаем, че на панонските духовници ок. 70-те години на IX в. е било забранено да пият от стъклени чашиу понеже те са се изготвяли от същите хора, които са правили ретортите и са били в досег с дявола.

В сборника си «Чудеса Богородични». Агапий Ландос е включил разказа за писмено отреклия се от Христос италиански княз Карул (чудо № 23) и разказа за писмено отреклия се от Христос иконом Теофил (чудо № 24, представено като събитие от живота на старата църква в Киликия). Южнославянският отглас датира едва от последните две десетилетия на XVII в. като превод, който е извършен от Самуил Бакачич. Чудо № 23 е несъмнено свидетелство за западно въздействие върху Ландос Агапий при подхода му към т. нар. фаустовска тема. В началото на XIX век сърбинът Викентий Ракич и Йоаким Кърчовски също предлагат свои варианти на «Чудеса Богородични» заедно с чудо № 23 и чудо № 24 въз основа на собствен превод на текста на Самуил Бакачич.

По повод естеството на материята, която е в основата на дисертацията, ще отбележа, че докъм XVIII в. нито темата “Спасение на грешниците”, нито темата за преодоляване на дяволските козни са били особено актуални в православния и в частност в южнославянския свят. От изобилния материал, който е привела докторантката, се вижда, че в качеството на образци преобладават латинските текстове, макар че една част са на византийска основа. Впрочем не. малко от тях са италогръци и свидетелстват за латинско културно въздействие върху гръцките общности на юг от Неапол и косвено върху остров Крит в епохата след турското превземане на Цариград. Макар че в

генезиса си кръгът разглеждани четива е познат на предхождащия късното италианско християнство византийски Ортодокс, текстовете са преди всичко латинско достойствие, рожби на по-късни литературни влияния и западнически идеологически тежнениа и внушения, въпреки съдържаното отношение на докторантката към абсолютното възприемане на подобна теза. Това нейно мнение също има своето основание и аз съм склонен да го приема — дисертантката ясно е подчертала настойчивата нужда от по-нататъшни проучвания относно характера на нейните извори и този нейн реализъм е оправдан.

Независимо от гореизложеното, във връзка с голямото значение, което придобива за нашата палеославистика представеният труд, искам да посоча една основополагаща и изконна разлика между източния и западния християнин, разлика, която има отношение към темата за дявола и спасението с риск да се отклоня от главната линия на дисертационния анализ и критичното отношение, което съм длъжен да проявя към него. Добре знаем, че нередко интермедията помага по-добре да вникнем в смисъла на творбата и затова някои ненужни на пръв поглед културно-исторически екскурси на дисертантката много скоро се оказват целенасочващи и целесъобразни. Нека продължим. Източният християнин застава пред Бога сам, със съвестта си и с твърдостта на своята вяра, той не изповядва греховете си, а свидетелства за Христа. Срещата с дявола не е страшна за него защото Христос е изгонил завинаги Сатаната и го е унищожил, но в Западния свят той отново се завръща в лицето на Великия инквизитор, сиреч издирвач, в знаменития роман “Братя Карамазови”.. Това Христос, Помазаникът, Мешиах, синът на Мириам, е сторил веднага след кръщението Си, вече като Син Божий, който се е отказал от богатствата на всички земни царства и от цялата слава на света и е приел да служи само на Своя Бог и само Нему да се покланя. Синът върши всичко по волята на Отца и източният християнин върши всичко по Божия воля и това го избавя от греха. “Да бъде волята Ти!”, както четем в “Отче наш”, “Да бъде както Ти искаш, а не както искам Аз!”

Княз Карул (чудо № 23) е сключил договор с дявола по собствина воля и с това той е западен човек.

Тъкмо западният християнин в отношението си към Бога се нуждае от застъпник или непогрешимо свещено лице, от изповедник, който има правото да опрощава.. По тази причина напр. тайнството на изповедта пред свещеник не играе почти никаква роля в Източната църква, то е установено по подражание на западничеството, докато в Западната църква то е много по-древно и има първостепенно значение в живота на верската община. Старобългарският изповеден чин в евхология е моравско-панонски по произход и е пренесен в България от св. Климент Охридски и сподвижниците му, текстовете му, чрез които в храмовото пространство се упомевава дяволът, са без византийски съответници и са преведени от старобаварски. В ранната старобългарска епоха дяволът се споменава сравнително рядко и се появява в Новия завет най-често чрез синонимите си — единият от тях е *Сатана* (еврейска заемка), което като арабска заемка през турски в по-новия ни език е *шейтан*, другият синоним е гръцката заемка *дявол*, сиреч Клеветникът, чието оръдие, клеветата, играе немалка роля в чудо № 2

4. Третият синоним е *неприязнъ* (**избави ни отъ неприязни**), но само в панонския текст на Господнята молитва, който е засвидетелстван в Зографското евангелие. *Неприязнъ* в значение ‘дявол’ лича и в старословенските т. нар. Фризски откъси, в които е отразена някаква средноевропейска докирилометодиевска християнска традиция — самата дума *неприязнъ* е калка на старобаварското съществително *inholtu-*, където *in* е отрицателна частица, а *holtu-* е от старите индоевропейски и-основи, от които се образуват названията на сакрални и демонични същности. В доморавския Кирило-Методиев превод на Господнята молитва на *неприязнъ* в **избави ни отъ неприязни** съответства на **избави ни отъ лонкаваего** в първичния текст на старобългарското апракосевангелие. В старата българска литература дяволът се мярка рядко, с изключение на преизпълнената с дивни ирано-манихейски

съставки “Легенда за Тивериадското море”, на която няма да се спирам. По-важни във връзка с дисертацията са други особености.

В Евангелието от дявола и от слугите му е приготвен вечен огън, на него ще се мъчат всички, които са били чужди на шестте деяния на милосърдието (*sex opera misericordiae*). Противопоставянето на дяволските слуги - дяволите, на ангелските служители - ангелите е влияние на иранското дуалистично поверие върху юдейската религия по време на вавилонския плен, което бе обявено и обследвано от Шарл Отран. Без него би останала непонятна цялата новозаветна есхатология, включително Апокалипсисът, който е чужд на византийската традиция, но се появява у св. Климент Охридски. Но тук няма да се задържам на този въпрос. Не може обаче съвсем да се отмине иранският сиреч персийският влъхва Валтазар и изобщо влъхвите, които са тръгнали подир новоизгрялата звезда от изток и са достигнали до Витлием. Това са представители на съсловието на астролозите и алхимиците и един от тях е въхвата от чудо № 24, който е посредник между човека и дявола..

Глава 25 от писанието на св. евангелист Матей е почти единственият новозаветен намек за адските мъки на грешниците. Останалото е в притчата за богатия и за Лазар у св. евангелист Лука, където богатият люто страда в пламъка и няма кой да охлади езика му.. Бездънната пропаст на ада тук я няма, но съществува дълбокият хаосен раздол между отсамното и отвъдното, в староиранското предание това е бездната, над която е опънат мостът Цинват, в народната ни песен той е представен като тънко въже конопно, по което грешниците ще бъдат спуснати в ада, в апокрифната “Легенда за св. Иван Рилски” пък, невярно наречена “Народно житие”, в един страховит природен понор, дупчесто място над бездната, цар Петър се оказва, отсам, а светецът през недостъпно разстояние е отвъд, отатък. По дъното на пропастта между тях, там където е планината Книшава, тече вселенската река, която на съвременната рилска карта е обозначена като Дунав.

Шестте деяния на милосърдието често се споменават в текстовете, които са свързани с панонската традиция, във Фризинските откъси, в общите поучителни слова на св. Климент Охридски, Учителното евангелие на Константин Преславски, отчасти в “Шестоднев” на Йоан Екзарх. Във византийската литература те почти не са обект на църковно-дидактическо внушение, но Сатаната и сатанинските дела под баварско-панонско влияние се появяват кажи-речи само у ранния св. Климент Охридски, според когото грехът, включително и у Адам, винаги е по волята на този, който го е извършил. В “Проглас на Светото Евангелие” от св. Константин Философ дяволът е противник на човешките души, срещу когото народите трябва да се борят с оръжието на Светите Книги:

Íà³и áí âüñи ááñ Êúííäú -çüöи
 Áðàòи ñ- íà ìíã©ùá ááç îð©æиú
 Ñú îðîиäüиéîüü äуøü íàøиöü

По предположение Прогласът, като венец на едно завършено дело, със страстен призив към християнско просветление, е сътворен след окончателната композиция на старобългарския тетраевангелския превод, която е осъществен в Морава ок. 865-866 г. и следователно важността на борбата с дявола е в съответствие със средноевропейската панонска доктрина. Според Пространното житие на св. Константин Философ тъкмо злият завистник дяволът, който изконно воюва срещу човешкия род, не е изтърпял победния ход на славянското просветление в Морава. Смутен от това, което става, той влиза в своите зли съсъди, клеветниците, и те въздигат триезичната ерес.

Изричайки “Свърши се”, когато е издъхвал на кръста, Спасителят е унижожил цялата адска сила: **Къде ти аде побѣда, Къде ти съмръти ж-ло** и е спасил човечеството от всякакво изкушение. Но отказът от Христа, волен или неволен, възвръща безпросветната тъмнина и буди властта на мрака. Появява се пак дяволът, а от тук и нуждата от всесилна застъпница и могъща молителка за целия човешки род. Нараства значението на т. нар.

деисис, на който съответства и иконографски тип — образът на спасителя с Богородица от едната му страна и св. Йоан Кръстител по силата на балканското поверие “На майчина молба и на кръстник не се отказва”. Силата на дявола, заедно с апокалиптичните мотиви, е особено действена за българското общество след XIV в., когато след падането на Цариград и края на Хилязма на Балканите се появяват някои относително нови идеи — най напред в “Молитва към Богородица” от Димитър Кантакузин. Те частично засягат и дейността на книжовниците, които сме свикнали да наричаме предпаисиевци или дамаскинари, а влияе и върху идеологическата програма на българските иконографи и фрескопикци чак до епохата на Захари Зограф включително. Това е широко, недоразработено поле, на което усилията на Десислава Узунова добиват ключово значение.

Това не е единствено, но е достатъчно основание да предложи на почитаемото жури да присъди на Десислава Димитрова Узунова образователната и научна степен “доктор” по Шифър 2.3 Професионално направление Филология (Българска литература — Старобългарска литература)

18 април 2019 г. проф. Иван Добрев